

Fotografija paveldo istorijoje: Vilniaus Aukštutinė pilis

Architektūros paveldo tyrimus ir tvarkybos darbus dokumentuojančios fotografijos yra tarsi pasakojimas vaizdais¹, kurio ištakos yra XIX a. pabaiga – XX a. pradžia. Nors tyrinėjant paveldo istoriją įprasta remtis daugiausia tekstiniais dokumentais, kuriuose atskleidžiami tiek tyrimų metodai, atrasti/sužinoti istoriniai, archeologiniai, architektūriniai faktai, tiek įvykdytų konservavimo, restauravimo darbų pagrindimai, mas-tai, medžiagos ir pan., vis dėlto atvaizdai dažniausiai paliekami nuošalyje, virsdami tik tekstų iliustracijomis. Tiesa, įtraukiant gyvus ir iškalbingus tiriamojo laikotarpio valdininkų, mokslininkų, intelektualų ar žurnalistų komentarus, nuomones, publikuotus spaudoje, memuaruose ar korespondencijoje, mezgasi spalvingas, net žaismingas paveldo apsaugos istorijos pasakojimas, kupinas peripetijų ir užkulisių². Tačiau, nagrinėjant ne bendras nuotaikas ir politines įtakas, o skverbiantis gilyn į konkrečių objektų atvejus, ypač ankstyvasias praktikas, dažnai stokojama vykdytų architektūros tyrimų, konservavimo, restauravimo darbų dokumentų. Todėl fotografijos ir juose užkoduota informacija gali būti neįkainojamos tiriant architektūros paveldo objektus.

XIX–XX a. pirmojoje pusėje, t. y. paveldo tvarkybos aušroje, dėl besikaitaliojančių politinių valdžių nebuvo įsąmoninta detali vykdomų darbų fiksavimo svarba, todėl nesusifirmavo ir dokumentavimo principai. Tik populiarėjant fotografijai pamažu gausėjo atvaizdų kūrimas, o tai lėmė ir kylantį sąmoningumą dokumentuoti procesus. Ne veltui į vykdomų architektūros paveldo tyrimų ir tvarkymo darbų eigą įsitraukė fotografai.

¹ Grigoravičienė (2011), 136.

² Pavyzdžiui, Markevičienė (1998), 271–305.

Taigi tekstų ir vaizdų semantikos analizė gali bent iš dalies atverti giluminius paveldo tyrimo proceso, reikšmės, požiūrio aspektus. Architektūros atvaizdas tampa savotišku daiktiniu įrodymu, kuriuo atskleidžiamas kultūros paveldo objekto autentiškumas ir jo gyvavimą palaikančių konservatorių ir restauratorių indėlis.

Straipsnio tikslas – atskleisti ankstyvųjų kultūros paveldo dokumentinių nuotraukų vertes, analizuojant jose glūdinčios informacijos architektūros objekto tyrimams prasmes, nagrinėjant kaitos aspektus įvykdžius paveldotvarkos darbus. Keliamas klausimas – ar fotografijos gali papildyti pasakojimą ir ką jos nutyli? Revizuojant XIX a. pabaigos ir XX a. pirmosios pusės iki Antrojo pasaulinio karo Vilniaus Aukštutinės pilies nuotraukas, bus analizuojami šio objekto tyrimai, reiškiniai, procesai, architektūros apsaugos praktikos. Tyrimo objektas – dokumentinės brolių Mirono ir Leono Butkowskių (1906 m. parengtas Vilniaus Aukštutinės pilies albumas), Jano Bułhako (1930), Kazimiero Vilko (1933–1934), Władysława Paszkowskio (1935–1936) Aukštutinės pilies paveldotvarkos darbų nuotraukos.

Vaizdo reikšmė paveldo tyrimams

Ikonografiniai vaizdai nuo XVII a. vedutų iki pat fotografijos gimimo XIX a. architektūros ir paveldo istorikams leidžia sukonstruoti retrospektyvinį, aprašomąjį ar net rekonstrukcinį tekstą apie istorinę pastatų architektūrinių formų kaitą. Jais naudojosi tiek menininkai, architektai, tiek menotyrininkai, istorikai, siekiantys atkurti pirmines sunykusių objektų formas³. Tačiau paraštėse liko neįvertinta didžioji vaizdų, fiksuojančių paveldotvarkos darbus, dalis. Tokios nuotraukos, darytos iki Antrojo pasaulinio karo, kai architektūros tyrimai ir paveldo tvarkyba nebuvo reglamentuota metodiniais dokumentavimo, aprašymo principais, savyje slepia neįkainojamas žinias.

Nagrinėjant XX a. antrosios pusės istorikų, architektų parengtus tekstus, ataskaitų medžiagą apie Vilniaus Aukštutinės pilies tyrimų ir

³ Pavyzdžiui, Juozapas Kamarauskas, Zygmuntas Mieczysławas Czaykowski, Marianas Morelowski, Sigitas Benjaminas Lasavickas ir daugelis kitų.

tvarkybos istoriją, pasigendama vaizdų konstruojamo pasakojimo arba rašytinio šaltinio ir jį lydinčio vaizdo analizės atvejų. Po Antrojo pasaulinio karo Aukštutinės pilies tyrimus ir restauracijos darbus vykdė architektai Eduardas Budreika (1948–1949 m.), šeštame dešimtmetyje – Sigitas Benjaminas Lasavickas (1926–1998 m.). Pastarasis tyrėjas nemažai dirbo su ikonografinių šaltinių analize. Tačiau ryškiausios S. B. Lasavicko studijos įgydavo vizualinę architektūrinės rekonstrukcijos pavidalą, taip ir nevirsdamos tekstiniu pasakojimu. S. B. Lasavickas teigė, kad „gilesnį pilies ansamblio vaizdą susidaryti padeda ikonografinė, istorinė ir archeologinė medžiaga“⁴. Architektas, rekonstruodamas buvusią pilies architektūrą, remiasi selektyvia meninių vaizdų analize, juos gretindamas su fotografijose (už)fiksuota informacija ir architektūros stratigrafinių tyrimų duomenimis. S. B. Lasavicko asmeninio archyvo tyrimas atskleidė, kad Butkowskių, J. Bułhako ir XX a. ketvirto dešimtmečio nuotraukos jam buvo žinomos⁵: ne vienas kadras buvo išdidintas ir nagrinėtas, o intervencinių (t. y. archeologinių, architektūrinių ir kt.) tyrimų metu rasti elementai gretinti su turėtais vaizdiniais šaltiniais⁶.

Teresės Dambrauskaitės XX a. devintame dešimtmetyje atliktas pilies istorijos tyrimas buvo paremtas ikonografijos ir XIX–XX a. sandūroje vykdytų tvarkybos darbų analize. Autorė, aptardama ankstyvuosius pilies ikonografinius šaltinius, rašė, kad tai „<...> nėra itin vertingas dokumentas, siekiant atkurti pilną pilies vaizdą. Medžiaga nėra vienalytė, kartais net prieštaringa, ypač tai pasakytina apie XIX a. dailininkų darbuose vaizduojamą pilį“⁷. Istorikė nenagrinėjo vaizdų remdamasi meninio sąlyginumo, fikcijos ir atvaizdo kaip atminties dokumento aspektais. Jos tyrime detalai atpasakoti amžių sandūroje vykę pilies tvarkymo

⁴ Lasavickas S., *Vilniaus Aukštutinės pilies aiškinamasis raštas*, 1956, Vilniaus apskrities archyvas (toliau – VAA), f. 2, 86-1, p. 1.

⁵ S. B. Lasavicko fonde saugoma byla su XX a. ketvirto dešimtmečio nuotraukų kopijomis: Lietuvos literatūros ir meno archyvas (toliau – LLMA), f. 650, ap. 1, b. 600.

⁶ Plačiau: Povilaitytė, Vitkauskienė (2014), 97–144.

⁷ Dambrauskaitė T., *Vilniaus Aukštutinės pilies kunigaikščių rūmai. Istoriniai tyrimai, istorinė apžvalga, I dalis*, 1986, Kultūros paveldo centro Paveldosaugos biblioteka (toliau KPC PB), f. 5, ap. 1, b. 2789, p. 7; Dambrauskaitė T., *Vilniaus Aukštutinės pilies kunigaikščių rūmai. Istoriniai tyrimai, II dalis*, 1986, KPC PB, f. 5, ap. 1, b. 2790.

dokumentai ir juose pateikti faktai. Cituodama latvių kilmės archyvaro Ivano Sprogio (1837–1918) straipsnius, publikuotus *Западный вестник*, ir analizuodama jo raštus Vilniaus generalgubernatoriui, T. Dambrauskaitė gana detalai atkūrė pilies rūmų vaizdą prieš ir po įvykdytų darbų. Tačiau fotografijos, menančios paveldotvarkos darbus, liko negvildentos. Fragmentiškai aptardama XX a. ketvirto dešimtmečio tyrimus, istorikė rėmėsi tik to meto periodikos duomenimis.

Faktologinis XIX–XX a. pirmosios pusės Aukštutinės pilies tvarkymo darbų vaizdas pateikiamas ir kitų tyrėjų (E. Budreikos, Napoleono Kitkausko, Rūtos Birutės Vitkauskienės bei kt.) studijose⁸. Taigi vaizdo ir žodžio sąlytis tyrėjų darbuose nebuvo nagrinėtas ir neveikė kaip atminties šaltinis. Stokojant tyrimų kompleksiško, XX a. antroje pusėje nebuvo išnaudotos galimybės geriau pažinti šį architektūros paminklą. Ši tendencija dėl paveldotvarkos projektų skubos neretai veikia ir šiandien⁹.

„Užmiršti“ vaizdai arba sąmoningas paveldo tvarkymas

Dailininkai, įkvėpti romantinių nuotaikų, mėgo piešti virš miesto stogų iškylantį aukštą Pilies kalno siluetą su akmens mūrais, stūksančiais ant jo. Pilies griuvėsiai XIX a. kėlė pagarbą ne tik vietos gyventojams, inteligentijai, dailininkams, bet ir okupacinės valdžios (carinės Rusijos) administracijai. Jie buvo saugomi aukščiausių administracinių institucijų ir caro įsakais. Čia galime prisiminti 1816 m. imperatoriaus Aleksandro I susirūpinimą griūvančiais mūrais. 1827 m. caro Nikolajaus I įsaku buvo dokumentuoti, perpiešti pilių fasadai, sudaryti jų planai, archyvuose surinkti istoriniai duomenys. Remiantis šiuo nurodymu, buvo parengtas Vilniaus gubernijos pilių atlasas¹⁰. Vėliau, Vilniaus pilių teritorijoje įkūrus tvirto-

⁸ Budreika (1958, 1971, 1977); Kitkauskas (1989, 2012); Vitkauskienė (2008, 2010).

⁹ Po 2010 m. Pilies kalno erozinių procesų mokslininkai vėl ėmėsi peržiūrėti senuosius tyrimus, rengti naujus tvarkymo projektus, tačiau juose pasigendama skvarbaus analitinio tyrimo. Kompiliaciniai ar atpasakojamieji darbai neprideda vertės ir žinių apie Aukštutinės pilies architektūrą ar jos sąmoningo išsaugojimo perspektyvumą, atrandant conceptualius sprendimo variantus. Plačiau su šia medžiaga galima susipažinti Lietuvos nacionaliniame muziejuje.

¹⁰ *Атлас с планами и фасадами древних замков Виленской Губерний*, Muzeum Narodowe w Krakowie [Krokuvos nacionalinis muziejus], Dział III - Dział Rycin, Rysunków i Akwarel,

vę (1831 m.), apgriuvusios pilies sienos buvo iš dalies apsaugotos ir išsaugotos, iki pat tvirtovės panaikinimo (1878 m.) jos buvo remontuojamos, stengiantis išlaikyti jų tuometinę būklę¹¹. Vilniaus miesto dūmai 1887 m. priėmus nutarimą Pilies kalną pritaikyti visuomeniniam parkui, kilo naujas uždavinys senovinius mūrus apsaugoti ir juos eksponuoti miesto gyventojams bei ekskursantams¹². Šiuo periodu prasideda kultūros paveldo kaip atminties vietos ir kultūrinės atminties formavimasis.

Paveldotvarkos darbų rezultatai Lietuvoje bene pirmą kartą nuotraukose buvo dokumentuoti XX a. pradžioje. Fotografai Mironas ir Leonas Butkowskiai 1906 m. sudarė Aukštutinės pilies aplanką¹³. Stasys Pinkus šį albumą įrašė į 1957 m. sudarytą Vilniaus Aukštutinės pilies bibliografinį sąrašą¹⁴. Nuotraukų kopijos randamos pirmosios po Antrojo pasaulinio karo įkurtos už paveldą atsakingos institucijos – Mokslinių restauracinių gamybinių dirbtuvių, vėliau tapusiu Paminklų konservavimo institutu, dokumentuose¹⁵. Tačiau dešimties fotografijų albumas liko tik mokslinių darbų paraštėse. 1895 ir 1905 m. paveldotvarkos darbai, vaizdžiai aprašyti to meto spaudoje, buvo atpasakojami vėlesnių tyrėjų darbuose¹⁶.

Nors nėra žinomos tikslios šio vaizdų aplanko parengimo aplinkybės. Tačiau jo išleidimo data sutapo su periodikoje pasirodžiusiais straipsniais, kuriuose buvo pristatomi įvykdyti darbai ir diskusijos apie

Sygnatura, NI 59424. Tekstas: *Дело о составлении планов и фасадов древним зданиям по Виленской губернии*, Lietuvos valstybinis istorijos archyvas (toliau LVIA), f. 526, ap. 1, b. 62.

¹¹ Plačiau: Sliesoriūnas (1980).

¹² Plačiau: Povilaitytė (2010); Povilaitytė, Vitkauskienė (2013).

¹³ Gaila, bet kol kas nėra rasta duomenų, kas buvo šių darbų užsakovas. Originalūs nuotraukų atspaudai saugomi Lietuvos nacionaliniame muziejuje (toliau LNM), AFP 984–992; Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių skyriuje (toliau VUB RS), F. 46-1443–1452.

¹⁴ Pinkus S., *Vilniaus Aukštutinės pilies bibliografija*, 1957, LLMA, f. 650, ap. 1, b. 655.

¹⁵ Jų kopijos sukomplektuotos į dokumentų bylą apie Vilniaus Aukštutinę pilį. KPC RB, f. 3, ap. 1, b. 355.

¹⁶ Pirmą kartą šis konservavimo atvejis aptartas minėtame T. Dambrauskaitės darbe, kuris liko nepublikuotas, ir prieš kelis metus šią medžiagą perpasakojo ir naujais šaltiniais papildė B. R. Vitkauskienė. Ši tyrėja tekstinį pasakojimą iliustravo trimis Butkowskių fotografijomis iš Kultūros paveldo centro archyvo, kur šios fotografijos neturi teisingų metrikų, todėl autorė neįvardijo fotografijų autorių ir datos.

Mironas Butkowskis. *Vilniaus Aukštutinės pilies rūmų vakarinės ir rytinės sienų fragmentai*. 1905–1906. KPC PB, f. 3, ap. 1, b. 355, nr. 137

jų kokybę, metodus, analizuojant geriausias priemones mūrų liekanoms apsaugoti nuo neigiamo aplinkos poveikio¹⁷. Taigi ši aplinkybė galėjo inspiruoti brolius Butkowskįs parengti Aukštutinės pilies vaizdų aplanką, kuriame fotografijos veikia ne kaip meniniai ar estetiniai architektūros paminklo atvaizdai, bet kaip pažintinis ir reprezentacinis konservavimo darbų dokumentas. Albumas – tai pasakojimas vaizdais. Fotografai atskleidė romantizuotą Aukštutinės pilies portretą, bet kartu atkreipė dėmesį į architektūros paveldo kaip trapius istorinio paminklo aspektus. Pakitusi žiūra į paveldą sutapo su Vilniuje populiarėjančia nauja repre-

¹⁷ 1905 m. pasirodė du I. Sprogio straipsniai apie Gedimino pilies remontą laikraštyje *Западный вестник*, o 1906 m. Władysławas Zahorski išreiškė savo pasipiktinimą dėl Aukštutinės pilies rūmų konservavimo darbų metodų *Kurjer Litewski* gegužės 21 d. numeryje. Спрогис (1905, 1905); Zahorski (1906).

zentacine miesto parko kultūra. Pilis ant stataus kalno iki pat XIX a. pabaigos išsaugojo savo autonomiškumą. Tačiau, 1896 m. pietiniu kalno šlaitu nutiesus platų kelią, sujungusį miestą su pilimi, buvo dekonstruota pilies funkcija¹⁸. Gotikos laikus menantys gynybinės architektūros likučiai tapo integralia miesto socialinio ir viešo gyvenimo savastimi.

Butkowskių nuotraukos, greta minėtų Vilniaus miesto generalgubernatoriui, Maskvos imperatoriškajai archeologijos komisijai, straipsnių spaudoje yra svarbios paveldosaugos atminties diskurso analizei. Šių fotografijų ribos tiek vertės, tiek prasmės atžvilgiais yra tolima žiūra ir perspektyviniai rakursai, kurie nelengvai pasiduoda vaizdo kaip tekstinio šaltinio nagrinėjimui. Todėl, pasitelkus lyginamąją analizę, gretinant jas su ankstesnėmis (pvz., Józefo Czechowicziaus, 1870–1880 m.) nuotraukomis, atsiskleidžia pasakojimas. Butkowskių užfiksuoti aštuoni rūmų vaizdai (du atvaizdai skirti pietvakariniam bokštui) pirmiausia informatyvūs architektūros tyrimams. Fotografija šiuo atveju gelbėja rekonstruojant rūmų vidaus patalpų antrojo aukšto patalpos (vėlesnių tyrinėtojų įvardijamos mene) vidinių sienų (rytinės ir šiaurinės) mūrų struktūrą, apdailos sluoksnį, angų ir angokraščių profiliavimą, į sieną atsirėmusių skliautų konstrukciją. Nuotraukose įskaitomas šiaurinių langų angokraščių profiliui naudotų plytų kodas. Antra, vaizdas atskleidžia jautrų tvarkytojų požiūrį į architektūros autentiškumą. Sienų viršus buvo aplietas cementu, o vertikalus trūkis užmūrytas (1895 m.). Pasirinkta sienų tvarkybos metodika apsaugojo mūrus nuo tolimesnio irimo. Cemento užlieja (vadinamoji karūnėlė) išsaugojo iki tol buvusį griuvėsių vaizdą. Užmūrijant skilimą buvo naudoti rieduliai, neatstatant vidaus sienas dengusio plytų mūro, taip atskiriant autentišką sieną nuo tvarkytos, o, sutvirtinus pietryčių kampą, jis įgavo suapvalintą formą¹⁹.

Fotografai viename kadre įamžino paveldotvarkos darbų antrajame etape (1905 m. vasarą) atstatytos rūmų rytinės vidaus sienos dalies plytų apdailą. Primūrytos 29 plytų eilės ir suformuotos trys atsikišusios plokštu-

¹⁸ Anot Europos pilių istoriko Williama Andersono, statinių kompleksas, atsisakęs įėjimo, tampa pilimi. Anderson (1984), 12.

¹⁹ LVIA, f. 378, 1905, b. 408.

mos, kurios arčiausiai šios sienos pietinės angos nesutampa su autentišku architektūriniu sienos skaidymo ritmu. Tai kelia klausimą apie darbus vykdžiusių asmenų kompetencijas. To meto šviesuoliams tokie konservavimo / restauravimo metodai buvo nepriimtini, nes, Władysława Zahorskiego teigimu, tai panaikina galimybę paminklą tirti ateityje²⁰. O kaip rašė I. Sprogis, „<...> šios pilies senasis istorinis rūbas ateityje niekam iš mūsų daugiau nebebus matomas <...>. Tokia siena yra betikslė <...>“²¹. Tačiau, kaip teigiama Vilniaus miesto generalinio gubernatoriaus kanceliarijos jaunesniojo raštininko J. V. Tatiščevo 1906 m. raporte, sudarytame kartu su Stanislovu Blaževičiumi, Vaclovu Michnevičiumi ir I. Sprogiu, toks sprendimas buvo priimtas kaip vienintelė patikima priemonė apsaugoti ir sutvirtinti viršutinius mūro akmenis²².

Tiriant pilį tarpukaryje ir po Antrojo pasaulinio karo šie atvaizdai buvo „užmiršti“, todėl liko neatlikta detali šių fotografijų analizė.

Atverti sunaikinant: ką nutyli Jano Bułhako fotografijos

Dar 1925 m. Vilniaus architektų draugijos susirinkime buvo svarstoma dėl vakarinio bokšto medinio antstato demontavimo, kuris, persisukęs drėgmės, ardė autentiškus mūrus. 1930 m. buvo paskelbtas antstato nugriovimo ir bokšto sutvarkymo konkursas. Inžinierius architektas Stefanas Narębskis (1892–1966) kartu su sudaryta komisija parengė konkurso sąlygas²³ ir pilies tyrimų programą²⁴.

Remiantis minėta programa, 1930 m. buvo pradėti Aukštutinės pilies tyrimai. Tačiau šį laikotarpį tyrinėjusi Jūratė Markevičienė taikliai pažymėjo, kad „Vilnius tapo tarsi savotišku tramplynu Lenkijos konservatoriams karjeros laiptuose“²⁵. Čia jie tarsi bandymų aikštelėje ieškojo architektūros tyrimų, metodinių paveldotvarkos modelių.

²⁰ Zahorski (1906).

²¹ LVIA, f. 378, 1905, b. 408, l. 10.

²² LVIA, f. 378, 1905, b. 408, l. 14.

²³ LNM, R-2774/10.

²⁴ *Kurjer Wileński* (1930-04-05).

²⁵ Markevičienė (1998), 275.

XX a. ketvirto dešimtmečio Aukštutinės pilies tyrimų ir paveldotvarkos darbų rekonstrukcijai svarbus yra Vytauto Didžiojo kultūros (toliau – VDK) muziejaus stiklo diapozityvų rinkinys, kuris, gražinus Vilniaus kraštą, buvo perimtas iš Vilniaus paminklų konservatoriaus įstaigos, o šiuo metu saugomas KPC PB archyve. Negatyvų katalogas yra neįkainojamas identifikuojant nuotraukų autorius, metus, o išplėstiniai pavadinimai charakterizuoja atvaizdus. 1930 m. atvaizdai priskiriami Janui Bulhakui (1876–1950).

J. Bulhakas XX a. antroje pusėje buvo vienas autoritetingiausių fotografų, vykdęs daugelį valstybinių ir paveldosaugos tarnybos užsakyimų²⁶. Glaudžiai bendravęs su negausiu to meto paveldosaugos ekspertų būriu ir užimdamas Stepono Batoro universiteto Dailės fakulteto Meninės fotografijos katedros (skyriaus) vadovo vietą, inicijavęs Vilniaus fotografijos mylėtojų draugijos ir Vilniaus fotografų klubo veiklą, jis buvo pagrindinis Vilniaus (at)vaizdų kūrėjas. Fotografas savo prisiminimuose, rašytuose 1940 m., teigė, kad jis tekstuose ir atvaizduose „įvaizdino“ senovės paminklus²⁷. Tačiau nuotraukų, kuriose įamžino architektūros paveldo tyrimus, naratyvo jų autorius neišskleidė.

J. Bulhakas, laikydamas save meninės fotografijos kūrėju, „nutylėjo“ nemažai svarbios mokslinės informacijos. Tradiciškai J. Bulhako fotografijų palikimas skiriamas į dvi sritis: dokumentinę ir piktorealistinę (meninę). Tačiau dokumento ir meno samplaika pastebima daugelyje jo fotografijų, o vaizdo estetizavimas dažnu atveju stelbia dokumentinę atvaizdų reikšmę. Bulhakas buvo svarbių paveldosaugos procesų liudytojas ir savo objektyvu turėjo galimybę įamžinti daugelį didžiausių architektūros paveldo tyrimų ir atradimo faktų²⁸. Jo kūrybos vizijas nagrinėjusi istorikė Viktorija Kurienė atkreipė dėmesį, kad pats fotografas nevertino dokumentiškų, realybę fiksuojančių kadru. Motyvui pasirinktas fotografavimo taškas ir išdailintos kompozicijos, pagauti apšvietimo niuansai

²⁶ Gudaitė (2012), 20.

²⁷ Bulhak (2008), 14.

²⁸ Janas Bulhakas turėjo išskirtines teises fotografuoti Vilniaus katedros karališkos kriptos atradimo ir tyrimo momentus, Vilniaus Aušros vartų Švč. Mergelės Marijos paveikslo konservavimą ir t. t.

Janas Bulhakas (?). *Aukštutinės pilies rūmų išorės siena nuo Vilnios pusės po mūrų atskilimo 1930 m. balandžio 6 d. rytą.* 1930. KPC PB, f. 6, ap. 1, neg. 4186

buvo daugiau meninis dokumentuojamo objekto (at)vaizdo kūrimas²⁹. Nuotraukai kaip dokumentui taip pat svarbus tikslus datavimas, tačiau ir čia pasireiškė fotografo „meniškumas“. Jis niekada nedatuodavo negatyvų arba paankstindavo vaizdo sukūrimo datą³⁰. Ši strategija buvo būdinga ir kitam to meto kūrėjui Juozapui Kamarauskui³¹.

J. Bulhakas savo objektyvu užfiksavo Aukštutinės pilies rūmų mūrų griūtį. 1930 m. balandžio 6 d. rytą rytiniame šlaite nuslinko žemės ir nugriuvo viršutinė rūmų sienos dalis³². Fotografas keturiuose stiklo negatyvuose įamžino atskilusius ir kalno šlaitais nuriedėjusius didelius akmenis³³. Nors status Pilies kalno šlaitas nuo Vilnios upės pusės neleido padaryti kokybiškų kadru, tačiau įvykio dramtizmas perteiktas perspektyviniuose rūmų išorinės sienos vaizduose³⁴. Juose matyti, kad akmenų apdaila atskilo ties 1895 m. tvarkytos

²⁹ Plačiau: Kurienė (2011), 203–204.

³⁰ Kurienė (2011), 206.

³¹ Čia galime prisiminti Juozapo Kamarausko palikimą. Architektas, liedamas dokumentiškas architektūros paveldo objektų vaizdų akvareles, neretai manipuliavo datavimu. Plačiau: Povilaitytė (2010), 92.

³² Oberwanie się Kamieni na Górze Zamkowej (1930-04-08); Osypanie się muru na Górze Zamkowej (1930-04-08).

³³ Greičiausiai vienas iš negatyvų buvo publikuotas ir spaudoje. W. T. (1930-05-06); KPC PB, f. 6, ap. 1, neg. 3653; neg. 3654; neg. 4186; neg. 4188.

³⁴ KPC PB, f. 6, ap. 1, neg. 3645, 4186.

ir stiprintos sienos dalimi, kur buvo užmūrytas gilus plyšys. Sudarytos šiam įvykiui tirti komisijos, kuriai vadovavo Vilniaus paminklosaugos apskrities Meno skyriaus konservatorius (paminklosaugininkas) Stanisławas Lorentzas (1899–1991), nuomone, ši griūtis įvyko dėl prastos konservacijos ir drėgmės patekimo į sieną.

Baimindamiesi didesnės senųjų mūrų deformacijos, Vilniuje pradėję veikti aktyvūs paminklosaugininkai, istorikai, inžinieriai architektai ėmėsi pirmųjų „sisteminių“ pilies ir jos aplinkos tyrimų. Jiems vadovavo S. Lorentzas, Juliuszas Kłosas, architektai inžinieriai Józefas Rouba, miesto architektas S. Narębskis, Janas Borowski ir kt. Vartydami Pilies kalno konservavimo pajamų ir išlaidų 1930 m. sąsiuvinį, randame du įrašus ir apie J. Bułhakui skirtas lėšas už fotografavimą³⁵. Tyrimų rezultatai pateikti gana informatyviame, bet kondensuotame S. Lorentzo straipsnyje, kuriame jis pateikė lenkų konservatorių vykdytų pilių (Krėvos, Naugarduko, Trakų) tyrimų apžvalgą³⁶. S. Lorentzo straipsnis iliustruotas situaciniu Aukštutinės pilies ir kalno aikštelės tyrimų planu, kurio autorius greičiausiai Józefas Rouba³⁷. Jis buvo atsakingas už inžinerinius, architektūrinius konservavimo darbų sprendimus. Plano kopija su tušu pažymėtomis fotoaparato padėtimis ir fotografavimo kryptimis yra neįkainojamas egzempliorius, leidžiantis iš dalies rekonstruoti J. Bułhako sukurtą 1930 m. balandžio–gegužės mėnesiais vykdytų tyrimų nuotraukas³⁸. Plane pažymėtos 22 pozicijos. VDK muziejaus stiklo diapozityvų rinkinyje pavyko identifikuoti 17 nuotraukų³⁹. Rasti ir dvejų perkasų vaizdai⁴⁰.

Taigi paanalizuokime, ką atskleidžia ir ką nutyli Bułhako fotografijos apie pilies ir aikštelės tyrimus. Vadovaujantis S. Narębskio surašyta

³⁵ Vilniaus Pilies kalno konservavimo pajamų ir išlaidų sąsiuvinis, 1930, LNM, R-2774-94.

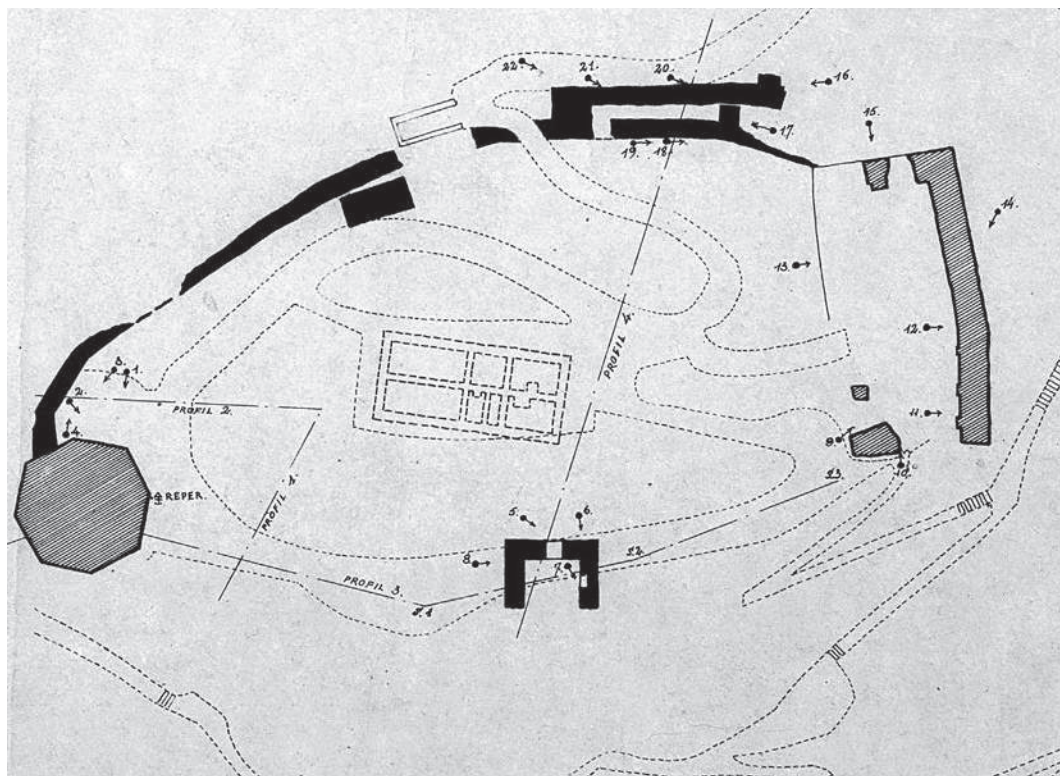
³⁶ Lorentz (1930/31), 1–4.

³⁷ Planas dešiniajame apatiniame kampe signuotas raide „R“.

³⁸ Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk [Lenkijos mokslų akademijos Meno institutas] (toliau – ISPAN), nr. inv. rp. 1523. Plano originalas nėra žinomas.

³⁹ Tiesa, kai kurios pozicijos dėl vaizdų fragmentiškumo ir abstrakčių įrašų rinkinio kataloge lokalizavimas lieka tik spėjamas. KPC PB, f. 6, ap. 1, neg. nr. 3682, 3651, 3650, 3693, 3684, 4187, 3688, 3692, 3685, 3680, 3683, 3658, 3689, 3681, 3687, 3691, 3690.

⁴⁰ KPC PB, f. 6, ap. 1, neg. nr. 3649, neg. nr. 4189.

Józefas Rouba (?). Aukštutinės pilies nustatytų gynybinių sienų planas po 1930 m. atliktų tyrimų, kuriame pažymėtos fotografavimo pozicijos. 1930. ISPAN, Nr. inv. rp. 1523

tyrimų programa, buvo tiriamos pietvakarinio bokšto šiaurinės sienos prieigos, siekiant nustatyti buvusios laiptinės priestato liekanas. Nors ikonografijos analizė rodo, kad, prieš pritaikant bokštą optinio telegrafo reikmėms 1837 m., laiptinė buvo smarkiai apgriuvusi⁴¹, tačiau žinių, menančių apie laiptinę, būta nemažai. Iš trijų fotografijų galime matyti, kad paviršiniai žemių sluoksniai su smulkiomis griuvenomis buvo

⁴¹ Ypač tą atskleidžia atlikti apmatavimų brėžiniai: Rusijos valstybinis karo istorijos archyvas, f. 349, ap. 8, b. 256 (1824); b. 262 (apie 1831); b. 269 (apie 1831). 1827 m. Vilniaus gubernijos pilių atlase laiptinė nors ir smarkiai apgriuvusi, bet jos priestato siluetas gana aiškus (*Атлас с планами и фасадами древних замков Виленской Губернии* (1827), 11).

Jano Bulhako nuotraukos pagal Józefo Roubos planą:

1	KPC PB, f. 6, ap. 1, neg. 3682	8	KPC PB, f. 6, ap. 1, neg. 3688	15	KPC PB, f. 6, ap. 1, neg. 3658
2	KPC PB, f. 6, ap. 1, neg. 3651	9	KPC PB, f. 6, ap. 1, neg. 3692	16	KPC PB, f. 6, ap. 1, neg. 3689 (?)
3	KPC PB, f. 6, ap. 1, neg. 3650	10	KPC PB, f. 6, ap. 1, neg. 3685	17-18	?
4	?	11	?	19	KPC PB, f. 6, ap. 1, neg. 3681 (?)
5	KPC PB, f. 6, ap. 1, neg. 3693	12	KPC PB, f. 6, ap. 1, neg. 3680	20	KPC PB, f. 6, ap. 1, neg. 3687 (?)
6	KPC PB, f. 6, ap. 1, neg. 3684	13	?	21	KPC PB, f. 6, ap. 1, neg. 3691
7	KPC PB, f. 6, ap. 1, neg. 4187	14	KPC PB, f. 6, ap. 1, neg. 3683	22	KPC PB, f. 6, ap. 1, neg. 3690

atkasti beveik visos bokšto šiaurinės sienos perimetru. Po žemėmis slėpėsi pusapvalės laiptinės priestato išorinės sienos liekanos ir kelios pakopos. Tiriant senąsias konstrukcijas buvo išardyti XIX a. padaryti sienos užmūrijimai iki antrojo bokšto aukšto. Ties antruoju aukštu buvo aptikta dalis laiptų, vedančių iš antrojo į trečiąjį aukštą, vėliau (1930 m. rudenį) ardant medinį antstatą sienoje buvo rasta ir daugiau užuominų⁴². Senąjį bokšto planą ir susisiekimą tarp aukštų išnagrino S. Lorentzas⁴³. Tačiau nei tekstas, nei fotografijos neatskleidžia detalesnės informacijos apie rastų autentiškų laiptų konstrukciją, medžiagiškumą, kokybę ir kiekybę, kitus radinius. Kaip pažymėjo V. Kurienė⁴⁴, J. Bulhako siekis kurti vaizdus su išliekamąja menine verte neleido jam adekvačiai reaguoti į perėjimą nuo architektūros paveldo esamos būklės dokumentavimo prie ardomųjų tyrimų, kurių metu atrandami senesni statinio, kultūros paveldo sluoksniai, o vėliau dėl konservavimo, restau-

⁴² KPC PB, f. 6, ap. 1, neg. nr. 3650, 3651, 3682. Bei 1930 m. rudenį darytoje Bulhako nuotraukoje. KPC PB, f. 6, ap. 1, neg. nr. 3655.

⁴³ Lorentz (1930/31), 166.

⁴⁴ Kurienė (2011), 203–204.

Janas Bulhakas (?). *Vaizdas į 2-ą perkasą Pilies kalno aikštelėje*. 1930. KPC PB, f. 6, ap. 1, neg. 4189

Janas Bulhakas. *Aukštutinės pilies pietvakarinio bokšto buvusios laiptinės tyrimai*. 1930. KPC PB, f. 6, ap. 1, neg. 3682

ravimo ar atstatymo darbų buvo paslepiami. Tam reikėjo naujo požiūrio į (at)vaizdų kūrimą ir jų kaip dokumentų ateičiai parengimą.

Pilies kalnas buvo perkastas penkiomis perkasomis. Kasant ketvirtąją pagal J. Roubos planą, buvo aptikti pietinio bokšto pamatai. Iš trijų J. Bulhako fotografijų, skirtų atrastam bokštui, tik vienoje matyti iš po smulkių griuvenų atsidengusi bokšto plytų mūro vidaus siena⁴⁵. Bokšto pamatai tuo metu nebuvo detaliau tirti⁴⁶. Pietinis bokštas visiškai atkastas tebuvo 1936 m.

Rašytiniuose dokumentuose ar tiksluose apmatavimų brėžiniuose nebuvo užfiksuoti tikslūs tyrimų plotai. Išaiškinant senųjų mūrų vietas buvo kasami šurfai. Nustatytos įvažiuojamųjų vartų liekanos, buvusios gynybinės sienos⁴⁷. Skaitant 1930 m. lietuvišką spaudą susidaro neigia-

⁴⁵ KPC PB, f. 6, ap. 1, neg. 3693; neg. 3684; neg. 3688.

⁴⁶ *Šlova* (1930-05-17).

⁴⁷ *Lietuvos aidas* (1930-10-15). J. Roubos plane 1930 m. rastos sienos užtušiuotos.

Janas Bulhakas. *Aukštutinės pilies pietinio bokšto atkasimas*. 1930. KPC PB, f. 6, ap. 1, neg. 3684

Janas Bulhakas. *Medinio antstato demontavimas nuo Aukštutinės pilies pietvakarinio bokšto*. 1930. KPC PB, f. 6, ap. 1, neg. 3657

mas įspūdis apie vykdomus darbus: „<...> skersai ir išilgai išraustas [Pilies kalnas] apie penkių metrų gilumo grioviais, duobėmis, perkasais“⁴⁸. Tačiau fotografijos atskleidžia, kad šurfai nebuvo itin dideli ir gilūs, o perkasos nebuvo ištisinės⁴⁹. Šių tyrimų metu buvo nustatyti kalno kultūriniai ir geologiniai sluoksniai⁵⁰. Tačiau dalykinė šių nuotraukų informacija be detalių tiriamų plotų aprašų yra menka, padedanti rekonstruoti tik pačių

⁴⁸ *Rytas* (1930-04-29).

⁴⁹ KPC PB, f. 6, ap. 1, neg. 4189.

⁵⁰ Pavyzdžiui, buvo iširta pilies kalno aikštelės pietinė aukštuma, kuri yra natūralios kilmės, o ne supiltinis gynybinis pylimas, kaip buvo manyta. Rasti XIX a. statyti ir išardyti telegrafo viršinių medinio namo pamatai. Lorentz (1930/31), 167.

tyrimų mastą, bet neteikianti informacijos architektūros, archeologijos tyrimų analizei.

Kita 1930 m. J. Bułhako fotografijų dalis pasakoja apie vizualinę pietvakarinio bokšto kaitą. Dokumentuodamas medinio antstato nuo bokšto demontavimą, autorius stengėsi užfiksuoti besikeičiantį miestovaizdį ir jo tapatumą⁵¹. Bokštas su dviejų aukštų medine dalimi ir virš jos plėvėsuojančia vėliava buvo tapęs miesto simboliu, todėl užuominos periodinėje spaudoje liudija miestiečių nepasitenkinimą šiais darbais, nors dar prieš penketą metų miesto architektai nutarė kuo skubiau pašalinti svetimkūnį antstatą, kad būtų išsaugoti autentiški gynybiniai bokšto mūrai⁵².

Pietvakarių bokštas, 1930 m. rugsėjį pašalinus medinį antstatą, paskeno kalno šlaituose augusių medžių lapijoje. O didesni bokšto konservavimo darbai dėl lėšų trūkumo nusitęsė keleriems metams. J. Bułhako fotografijų naratyvą papildė kitų autorių darbai. Meninės fotografijos kūrėjai Bolesława ir Edmundas Zdanowskiai, nedalyvavę tvarkybos procese, kūrė romantizuotą Aukštutinės pilies portretą.

Atvaizdų kaita

Fotoaparatus perėmus inžinieriams, architektams, technikams keičiasi (at)vaizdų diskursas. J. Bułhako nuotraukose veikė architektūros paveldo objektas ir jo fragmentai kaip pasakotojas apie atradimus ir kaitą, o po poros metų inžinierius, technikas, pažvelgęs pro fotoaparato objektyvą, atrado aktyvų ir kartu iškalbingą architektūros objekto tyrimų, vykdymų žemių ar mūro atodangų procesą, konservacinių sluoksnių dengimo dokumentinį vaizdo naratyvumą. Svarbūs jų fotografijose tapo statybininkai, darbininkai, kurie sluoksnis po sluoksnio liečia ir keičia senuosius mūrus. Taip nuotraukų diskursas, priartėjęs prie kasdienybės ir socialinio aspekto, atvėrė platesnę perspektyvą nagrinėti dalykinę architektūros tyrimų ir konservavimo, restauravimų darbų kokybę ir kiekybę. Gausėjo ir atvaizdų kiekiai, dėl kokybės ir kompozicijos stokos jie nepretendavo į meniškumą, čia svarbiausiu kriterijumi tapo informacija.

⁵¹ KPC PB, f. 6, ap. 1, neg. 3656-3657, ISPAN, Nr. inv. 35065, 35070.

⁵² *Lietuvos aidas* (1930-09-12).

Kazimieras Vilkas. *Aukštutinės pilies rūmų vidaus patalpų atkasimas*. 1933. KPC PB, f. 6, ap. 1, neg. 3875

1932 m. buvo pradėtas rūmų atkasimas, vykęs be mokslinės metodikos, be archeologinės priežiūros ir nedokumentuojamas, nes tyrimams ir konservavimo darbams buvo skirta nepakankamai lėšų. VDK muziejaus stiklo diapozityvų kataloge 1933–1934 m. nuotraukos atributuojamos technikui Kazimierui Vilkui (Kazimierz Wilkus), kuris prie Aukštutinės pilies konservavimo darbų dirbo nuo 1930 m., jam buvo mokamas atlyginimas⁵³. 1931 m. balandžio 27 d. pradėtų ir liepos 4 d. dėl finansavimo stokos nutrauktų darbų ataskaitoje, be darbams vadovavusio J. Kłoso, minimas ir vienintelis darbuotojas K. Vilkas. Jis buvo atsakingas

⁵³ LNM, R-2774-94.

Kazimieras Vilkas. *Rūmų sienos nuo Pilies kalno aikštelės atkasimas ir mūro virš įėjimo į šiaurinę patalpą apsauga nuo drėgmės*. 1933. KPC PB, f. 6, ap. 1, neg. 3873

už apmatavimus ir darbų priežiūrą⁵⁴. Tačiau darbai tebuvę fragmentiški: daryti pilies rūmų vakarinės sienos, tuo metu buvusios po griuvenomis, tyrimai, apmatavimai, ketinta pradėti jos atkasimą, tačiau dėl lėšų trūkumo darbai buvo vangūs, nesustiprinta nei planuose numatyta šiaurinė ir nepabaigti konservavimo darbai rytinėje sienoje. Visos lėšos buvo skirtos Vilniaus arkikatedros bazilikos tyrimams, remonto ir pamatų bei sienų tvirtinimo darbams⁵⁵. Tik nuo kitų metų lapkričio 7 d. darbai Pilies kalne buvo atnaujinti. Išlikę finansiniai dokumentai ir ataskaitos leidžia manyti, kad K. Vilkas buvo pagrindinis darbų priežiūrėtojas, jo parašai randami ant sąskaitų, darbuotojų sąrašų. K. Vilko

parengtoje ataskaitoje teigiama, kad užbaigti pietinio lango ir šiaurinės sienos mūrijimo darbai bokšte, atkasta vakarinės pilies rūmų sienos dalis, iškasant iš viso 240 m³ griuvenų⁵⁶.

K. Vilko pirmosios 6 nuotraukos⁵⁷, datuojamos 1933 m., nėra profesionalios ar meniškai įdomios. Tačiau jose ir dar dviejose Zdanowskių nuotraukose⁵⁸ atsiskleidžia architektūros raidos pasakojimas: kaip daugiau nei per porą šimtmečių griūnant pilies sienoms, skliautams po žemėmis buvo paslėptas pirmasis, veikiausiai ūkinės paskirties aukštas. Pra-

⁵⁴ Ataskaita apie Vilniaus Pilies kalno konservavimo darbus, 1931, LNM, R-2774-12, p. 2.

⁵⁵ Raštas protinio darbo darbuotojų draudimo įstaigos Vilniaus skyriui, 1932, LNM, R-2774-2, p. 1.

⁵⁶ Vilniaus Pilies kalno konservavimo darbų finansinė ataskaita (1933–1937), KPC PB, f. 22, ap. 1, b. 190, p. 3.

⁵⁷ KPC PB, f. 6, ap. 1, neg. nr. 3873–3878.

⁵⁸ Lietuvos dailės muziejus, FiN-424, FiN-359.

dėjus atkasinėti iš išorės sieną su arkine anga, taip pat griuvenas šalinant iš statinio šiaurinės patalpos, palengva pradėjo formuotis kitokia pilies rūmų architektūros struktūros ir formos suvoktis. K. Vilkas ne tik dokumentavo bendrą situaciją, bet fotoaparato objektyvą taip pat nukreipė į atrandamas statinio architektūrinės, konstrukcines detales. Jis kruopščiai įamžino arkinę angą, kurios konstrukcija ir siena virš jos buvo pažeista, sutrūkinėjusi ir reikalavo skubaus sutvirtinimo, bet tuo metu buvo padarytas tik laikinas medinis gaubtas. Iš išorės buvo atkasta atraminė arka ir jos pamatas. Jai skirtos kelios fotografijos. Tačiau vykdyti darbai, prižiūrimi Vilniaus konservatoriaus S. Lorentzo, nebuvo metodologiškai architektūros, archeologijos paveldo tyrimų požiūriu. Vilniaus miesto magistratas juos įvardija kaip griuvėsių apsaugą nuo sunykimo⁵⁹. Tuometinėje periodikoje minimi įdomūs faktai apie architektūros fragmentus (pvz., vidaus patalpose rastą plytų grindinio fragmentą⁶⁰), tačiau tai nebuvo dokumentuota nei fotografijose, nei brėžiniuose.

Teksto ir (at)vaizdų semantiką atveria 1934 m. liepos 1 ir 3 dienomis dienraštyje *Kurjer Wileński* publikuotas S. Lorentzo straipsnis „Vilniaus Aukštutinės pilies griuvėsių konservavimas“. O žvelgiant į 27 K. Vilko darytas nuotraukas, klostosi kone istorinio detektyvo naratyvas⁶¹. S. Lorentzas aprašo porą amžių slėptas ir architektūros tyrimų metu atrastas pilies rūmų struktūrinės detales – gotikinę pamatų arką, atkastą sienoje nuo Vilnios pusės. Pirminiu spėjimu ji galėjusi būti įvažiuojamaisiais vartais. S. Lorentzui daug klausimų sukėlė nedidelio gotikinio lango išorinėje sienoje nuo Senojo arsenalo pusės, kurio pėdsakų atkasant griuvenas iš rūmų vidaus pusės tuo metu dar nebuvo aptikta, paskirtis. Naujai atkasamų mūrų rebusas tyrinėtoją skatino kelti hipotezę apie galimus du statybų laikotarpius, tačiau jis pats pripažino, kad tik tolimesnis rūmų liekanų atidengimas leis išsamiau atsakyti į kylančius klausimus. Tekstas atskleidžia, o nuotraukos vizualiai papildoma ir patvirtina, kad „rūmų būklė yra bauginanti. Likusi vidaus siena yra po silpnu gruntu, šiaurės vakarų rūmų kampas įlaužtas, per kampą tarp šiaurinės ir rytinės sienos

⁵⁹ *Kurjer Wileński* (1933-11-21).

⁶⁰ *Kurjer Wileński* (1933-11-29).

⁶¹ KPC PB, f. 6, ap. 1, neg. 3846–3872.

Kazimieras Vilkas. *Mūro nuolaužų šalinimas iš rūmų vidaus*. 1934. KPC PB, f. 6, ap. 1, neg. 3854

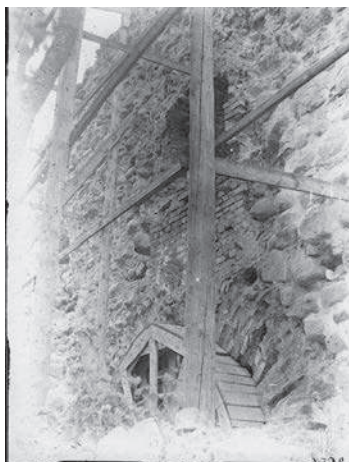
Kazimieras Vilkas. *Rūmų šiaurės rytų kampo konservacija*. 1934. KPC PB, f. 6, ap. 1, neg. 3867

matomas platus plyšys, karūnėlė ir apdailos mūras vos laikosi⁶². Todėl S. Lorentzas, diskutuodamas apie Eugène'o Emmanuelio Violet-le Duco ir Johno Ruskinio architektūros paminklų restauravimo ir konservavimo teorinių minčių takoskyras, teigė, kad „<...> ne rekonstruoti, ne restauruoti, bet tik konservuoti. Be abejo, šio principo taikymas negali būti aklas ir neapgalvotas⁶³. Paminklosaugininko dėmesys tekste nukreipiamas į kruopščius rūmų liekanų konservavimo darbus, nes, netvirtinant apirusių mūrų, netrukus jie, anot jo, pavirs „bevertais griuvėsiais“ (*bezwartościowe rumowisko*)⁶⁴. O sienų atkasimas iš po griuvėnų, anot autoriaus, būtinas ne tik siekiant atgaivinti ir išryškinti rūmus, bet ir pažinti kultūros paveldą.

⁶² Lorentz (1934-06-03), 3.

⁶³ Lorentz (1934-06-01), 5-6.

⁶⁴ Lorentz (1934-06-03), 3.

Kazimieras Vilkas. *Rūmų sienos nuo Vilnios upės pusės paruošimas konservuoti.* 1934.
KPC PB, f. 6, ap. 1, neg. 3863

Kazimieras Vilkas. *Rūmų sienos pamato arkos nuo Vilnios upės pusės permūrijimas.* 1934.
KPC PB, f. 6, ap. 1, neg. 3861

Greta S. Lorentzo pasakojimo 1934 m. darytos K. Vilko nuotraukos liudija, kaip darbininkai užsklendžia senųjų mūrų paslaptis po konservaciniais sluoksniais, naujai permūrydami plytų, akmenų sienų apdailas, angokraščius, užmūrydami plyšius ir ertmę rytinėje sienoje, kaip metalo konstrukcijomis stiprinamas šiaurės rytų kampas. K. Vilkas, kurdamas dokumentinį rūmų konservavimo eigos naratyvą, gana metodiškai užfiksavo sienų, architektūrinių elementų vietas prieš ir po įvykdytų konservacinių darbų⁶⁵. Tokia vaizdų seka nenuosekli. Vykdomas rūmų vidaus atkasimas užfiksotas tik dviejose fotografijose, darytose nuo pastolių, pastatytų šiaurės rytų kampo atstatymo darbams, viršaus⁶⁶. Sveiki

⁶⁵ Tokia vaizdų eiga taikyta rytinės sienos nuo Vilnios upės pusės pamatų arkos (KPC PB, f. 6, ap. 1, neg. nr. 3863, neg. nr. 3861), langų (KPC PB, f. 6, ap. 1, neg. 3860, neg. 3848, neg. nr. 3852, neg. 3865) ir šiaurės rytų kampo (KPC PB, f. 6, ap. 1, neg. 3864, neg. 3862, neg. 3866, neg. 3867, neg. 3868, neg. 3869) mūrų atstatymo, konservavimo darbams.

⁶⁶ KPC PB, f. 6, ap. 1, neg. 3854, neg. 3855.

akmenys ir plytos buvo tvarkingai kraunami pilies kalno aikštelėje, priešais rūmus. Nuotraukose matyti, kad sienų apdailos sluoksniai buvo iš naujo mūrijami vietomis iki dviejų, kartais iki trijų plytų pločio sluoksnio. Taip pat atsiskleidžia ir statybos darbų technikos ir metodai (pastoliai, medinėmis konstrukcijomis tvirtinami mūrai, angų permūrijimas). Taigi neprofesionalus fotografuotojas kuria savitą vaizdinį pasakojimą apie senųjų mūrų atgimimą.

K. Vilko nuotraukos praplečia S. Lorentzo teiginį, kad „<...> net jeigu bus nuspręsta atstatyti [Vilniaus Aukštutinę pilį], susidurs su neįveikiamais sunkumais“. Rūmų atkasimas, konservavimas, apdailinių mūrų sluoksnių atstatymas ar net randamų architektūros elementų interpretacijų kaita yra savitas kūrybos procesas. Dawido Lowenthalio teigimu, „paveldas pasitelkia istorinius pėdsakus ir pateikia istorinius pasakojimus. Bet šie pasakojimai ir pėdsakai sudaigstomi į kritiškai nebeanalizuojamas legendas ir pramanus. Paveldas atsparus kritikai, nes tai ne erudicija, o katekizmas, ne patikrinamas faktas, o patikli ištikimybė. Paveldas nėra patikrinama ar bent tikėtina mūsų praeities versija; jis yra tikėjimo praeitimi deklaravimas“⁶⁷.

S. Lorentzas svarstė, ar atrastas įėjimas į pietvakarinį bokštą, nustatytos langų angos ir daugelis nevienalaikės statybos fragmentų bei turimi vaizdiniai šaltiniai (pvz., P. Smuglevičiaus XVIII a. pabaigos akvarelės ar kt.) leidžia rekonstruoti pietvakarių bokšto architektūrą, nustatyti buvusį jo aukštį, užbaigimą ar net tikslią langų formą. Analizuodamas tuo metu turėtus duomenis, jis neranda galimybės atkurti nei pietvakarinio, nei pietinio bokšto, nes istorinė užmarštis neatveria bent jau tikėtino pilies atvaizdo atkūrimo galimybes. Geriausiu atveju, anot autoriaus, galima tik „<...> apsaugoti [pietinio bokšto] pamatus ir taip juos atskleisti, kad Aukštutinės pilies lankytojai galėtų juos apžiūrėti“⁶⁸. Taigi atkasamos sienos buvo itin prastos būklės, sueižėjusios plytos, gilūs plyšiai sienose lėmė, kad pirmenybė buvo teikiama mūrų konservavimui ir sutvirtinimui⁶⁹.

⁶⁷ Lowenthal (2009), 284.

⁶⁸ Lorentz (1934-06-03), 3.

⁶⁹ Lorentz (1934-06-01), 5-6; (1934-06-03), 5.

Pradėjus tyrinėti Aukštutinės pilies tvarkybą XX a. ketvirtajame dešimtmetyje, buvo manyta, kad lenkų architektūros tyrėjai, paveldosaugininkai taikė grynai konservacines priemones. Tačiau tokių nuostatų laikytasi iki 1935 m. Inžinierius architektas Janas Borowski, dirbęs tiek prie Trakų salos pilies tyrimų ir konservavimo, restauravimo priežiūros, tiek prie Vilniaus Aukštutinės pilies, savo išsamiaame straipsnyje apie Trakų pilies atvejį atkreipė dėmesį, kad „1935 m. pasikeitė konservacinių darbų vadovybės ir konservatoriaus pažiūros į konservacijos esmę“⁷⁰. Paminklosaugininkai, architektai, inžinieriai, realiai susidūrę pirmiausia su atkasamų mūrų būkle, pamatė, kad randamų nežymių, mažai išlikusių architektūros elementų apsauga ir tos dalies konservavimas, anot to meto atsiradusios nuomonės, neleis tinkamai išsaugoti detalių atminčiai⁷¹.

Įdėmiau pažvelgus į 1935 m. nuotraukas, pastebimas akivaizdus naujas posūkis pilies rūmų mūrų tvarkyboje. Nors spaudoje stokojama atsiliepimų apie tų metų tyrimus, tačiau 20 fotografijų, priskiriamų inžinieriui architektui Władysławui Paszkowskiui, kuria kitą paveldotvarkos darbų vaizdą⁷². Visas dėmesys buvo skirtas rūmų sienai nuo Senojo arsenalo pusės. Čia buvę du dideli gotikiniai langai, kuriuos bandyta konservuoti, tačiau sueižėjęs, metalais suveržtas mūras reikalavo naujos koncepcinės tvarkybos minties. Kartu stokota detalių architektūros mokslinių tyrimų. Neįkainojami kadrai, kuriuose užfiksuoti mūrai prieš konservavimo darbus, atmintin prikelia profilineių plytų, buvusių šiaurinės sienos langų apvaduose, formas. Ne tik įvaizdinta darbininkų įdirbio atidengiant vidinių rūmų patalpų erdves eiga, bet vaizduose matyti atkasamų pirmojo aukšto cilindrinų skliautų liekanos, kurių šiandien, po kelių konservacijos etapų, nebepamatysime. Nors nuotraukos reprezentuoja

⁷⁰ Borowski (1941), 212.

⁷¹ J. Borowski rašė: „<...> pasirėmus išlikusiomis smulkiosiomis detalėmis, [galima] rekonstruoti visą langą ir tuo būdu sėkmingai perduoti būsimoms kartoms ištiesą architektūrinę formą. <...> Konservavimas ėjo šalimais su fragmentų rekonstravimu. Už dalinį pilies atstatymą, visišką griuvėnų pašalinimą, medžių ir krūmų, kurie slėpė reginius, dalies išskirtimą kalbėjo ir didaktiniai sumetimai, būtent siekta, kad pilies lankytojai matytų, kaip ji buvo pastatyta, kaip jos atskiros dalys išdėstytos“ (Borowski (1941), 213).

⁷² KPC PB, f. 6, ap. 1, neg. 3824–3837; neg. 4213–4218.

Władysławas Paszkowski. Rūmų vidaus (šiaurinės patalpos) atkastimo darbai. 1935. KPC PB, f. 6, ap. 1, neg. 3829

Władysławas Paszkowski. Pilies rūmų šiaurinės vidaus sienos konservavimo darbai. 1935. KPC PB, f. 6, ap. 1, neg. 4213

Władysławas Paszkowskis. *Rūmų vidaus mūras virš įėjimo į šiaurinę patalpą.* 1935. KPC PB, f. 6, ap. 1, neg. 4201

Władysławas Paszkowskis. *Rūmų mūrų, buvusių virš įėjimo į šiaurinę patalpą, išgriovimas.* 1935. KPC PB, f. 6, ap. 1, neg. 4204

tvarkingų natūros tyrimų eigos vaizdą, tačiau realybės būta kitokios. Tiek pasisakiusieji tuometinėje spaudoje, tiek amžininkai mokslininkai Aukštutinės pilies rūmų atkasimo darbus vertino neigiamai dėl nekvalifikuotų darbininkų, kuriuos skirdavo miesto valdžia⁷³.

1936 m. buvo išgriauta ir atstatyta vakarinės sienos mūrų dalis virš įėjimo angos į šiaurinę rūmų patalpą. Įėjimo arka į šiauriausią pilies rūmų pirmojo aukšto patalpą buvo atidengta dar pirmaisiais liekanų atkasimo metais, tačiau jos konservavimo nebuvo imtasi. Arka ir siena buvo sutvir-

⁷³ M. Morelowskio teigimu, tai buvęs „graudus vaizdas“. Pismo M. Morelowskiego na kąto uformowania wierzchołka góry Zamkowej w Wilnie, LDMA, f. 2, ap. 1, b. 13, l. 41–47; iš: Pavlova B., *Vilniaus mokslų bičiulių draugijos įnašas į Vilniaus miesto ir Vilniaus krašto kultūros paveldo apsaugą*, magistro darbas, Vilnius, Vilniaus universitetas, 2008, p. 23.

tintos medinėmis konstrukcijomis. Šiaurės vakarų mūras, buvęs nugriuvęs ir perstatytas dar XVI a. (nuotraukose matyti platus plyšys, skyręs skirtingų laikotarpių mūrus), buvo prastos būklės. Vertikalūs trūkliai, kurie išryškėjo atkasant šiaurinę sieną, keitė tvarkymo darbų prieigas. Reali situacija vertė ieškoti geresnių techninių senųjų mūrų apsaugos priemonių. Bet pasirinktas „naikintino“ *vs* „atstatymo“ modelis atvėrė kelią restauravimui, atstatymui, elementų atkūrimui.

1936 m. S. Lorentzui išvykus į Varšuvą, pilies tyrimų ir konservavimo darbų priežiūrą perėmė Vilniaus vaivadijos konservatorius Ksaveras Piwockis, taip pat darbus prižiūrėjo ir mūrų konservavimui vadovavo inžinieriai Janas Borowski bei Władysławas Paszkowski. Nuotraukų dokumentikos rengimas 1935–1938 m. buvo patikėtas W. Paszkowskiui. Šio inžinieriaus paveldotvarkos darbų dokumentinių fotografijų ir įvairaus pobūdžio su pilies tyrimais susijusių brėžinių išliko Vilniaus dokumentų saugyklose⁷⁴. W. Paszkowski skyrė dėmesį kruopščiam dokumentinių nuotraukų metrikų parengimui. Inžinierius ne tik darė kokybiškas ir informatyvias fotografijas, bet taip pat kiekvieną stiklo negatyvą įvilkdavo į vokelį ir tiek negatyvus, tiek atspaudus detaliai aprašydavo (tikslią vietą, datą, autorių).

Nuo 1936 m. pagausėjo nuotraukų ir tekstų spaudoje, archyvuose aptinkama daugiau medžiagos apie vykdytus to meto tyrimus, tačiau, atsižvelgiant į tyrimų mastą, ši medžiaga nėra gausi ir reikalauja naujo diskurso, į kurį kartu fotografijos dokumentų tyrimais būtų įtraukta ir brėžinių analizė. O juos būtų prasminga gretinti ne tik su spaudoje randamomis žiniomis, bet ir su XX a. šeštajame dešimtmetyje vykdytais tyrimais.

Apibendrinant atliktą Vilniaus Aukštutinės pilies atvaizdų aptarimą, galima konstatuoti, kad, nagrinėjant konkrečių paveldo objektų paveldotvarkos tyrimus ir darbus, istorinio vaizdo prasmė yra svarbi siekiant pažinti ir suprasti, kaip buvo vertinami ir tvarkomi senieji architektūros paminklai. Ši medžiaga ypač svarbi architektams, kurie

⁷⁴ KPC PB, f. 6, ap. 1, neg. 3838–3845, 4198–4212; LVIA, f. 1135, ap. 3, b. 292–297; VAA, f. 1011, ap. 5, b. 12; ir kt.

konstruoja tolimesnius paveldo objekto tvarkybos projektus. Fotografijų tyrimas šiuo atveju reikalautų statistinių architektūros tyrimų duomenų (pavyzdžiui, apskaičiavimų, kiek profilinių plytų buvo likę angokraštyje ir pan., kas nebuvo atlikta šio teksto analizėje, tačiau tai paliekama tolimesniems tyrimams). Pristatytose dokumentinėse kultūros paveldo tvarkybos procesus vaizduojančiose fotografijose išryškėjo kiek kitokie atvaizdų kriterijai. Pirmiausia tai informacijos objektyvumo svarba, tyrėjui leidžianti rekonstruoti ir perskaityti nuotraukoje įamžinto laikotarpio architektūros paveldo būklę, sudaranti prielaidas procentiniam išlikimo apskaičiavimui. O, gretinant kelių laikotarpių fotografijas, įmanomas statistinis tyrimas apie objekto nykimo ir konservavimo, restauravimo darbų dinamiką. Nustatyta, kad nuotraukos, atliktos inžinierių, architektų, dalyvavusių tyrimuose ar tvarkybos darbuose, daugiau dokumentavo procesus. Sąmoningiau suvokdami paminklų svarbą ir jų išsaugojimą ateičiai, nors paveldotvarkos metodai stokojo profesionalumo, bet tiek K. Vilkas, tiek W. Paszkowski nuotraukose stengėsi įvaizdinti vykdomų konservavimo, restauracijos ir atstatymo darbų techninius principus, atskleisti probleminius tiriamų vietų aspektus. Ankstesnės Butkowskių, Bulhako, Zdanowskių fotografijos buvo daugiau kaip reprezentaciniai atvaizdai.

Literatūra

- Anderson W., *Castles of Europe. From Charlemagne to the Renaissance*, Toronto, 1984.
- Architektas Sigitas Lasavickas, sud. E. Povilaitytė, B. R. Vitkauskienė, Vilnius, 2014, p. 97–144.
- Borowski J., Trakų salos pilis, kaip tvirtovė ir Didžiojo Kunigaikščio rezidencija, atliktų konservacinių darbų šviesoje, *Vytauto Didžiojo kultūros muziejaus metraštis*, red. P. Kazarija, Kaunas, 1941, nr. 14, p. 212.
- Budreika E., Aukštutinė pilis, *Lietuvos pilys*, Vilnius, 1971.
- Budreika E., Gedimo kalno pilies Vilniuje vakarinio bokšto rekonstrukcijos, *Valstybinės LTSR architektūros paminklų apsaugos inspekcijos metraštis*, t. I, Vilnius, 1958, p. 5–16.
- Budreika E., *Vilniaus pilis*, Vilnius, 1977.
- Bulhak J., *Vaikystės metų kraštas*, Vilnius, 2008.
- Grigoravičienė E., *Vaizdinis posūkis. Vaizdai, žodžiai, kūnai, žvilgsniai*, Vilnius, 2011.

- Gudaitė J., Vilnius Jano Bulhako fotografijose, *Jan Bulhak: Vilnius. I knyga*, Vilnius, 2012.
- Kitkauskas N., *Vilniaus pilys – statyba ir architektūra*, Vilnius, 1989.
- Kitkauskas N., *Vilniaus pilys. Istorija, statyba, architektūra*, Vilnius, 2012.
- Konservacja ruin na górze Zamkowej w Wilnie, *Kurjer Wileński*, 1933-11-21 d, nr. 313 (2854), p. 3.
- Kurienė V., Jano Bulhako Vilniaus fotografiniai vaizdai tarpukario Vilniaus paveldosaugos kontekste, *Dailės ir architektūros paveldas: tyrimai, išsaugojimo problemos ir lūkesčiai* (ser. Acta Academiae Artium Vilmensis), Vilnius, 2011, t. 77–78, p. 199–217.
- Lenkai griauja Gedimino pilies sienas, *Rytas*, 1930-04-29, p. 2.
- Lorentz S., Konserwacja ruin na Górze Zamkowej w Wilnie, *Kurjer Wileński*, 1934-06-03, nr. 178(3068), p. 3.
- Lorentz S., Konserwacja ruin na Górze Zamkowej w Wilnie, *Kurjer Wileński*, 1934-06-01, nr. 176(3066), p. 5–6.
- Lorentz S., Konserwacja ruin zamków w Wileńszczyźnie i Nowogródzczyźnie, *Ochrona Zabytków Sztuki*, 1930/31, Cz 1, z. 1-4.
- Lowenthal D., Paveldo klastojimas, *Gamtos ir kultūros paveldas: perteikimas ir ugdyimas. Chrestomatinių tekstų rinkinys*, sud. R. Čepaitienė, Vilnius, 2009.
- Markevičienė J., Kultūros paveldo saugos raiška: mokslinės, emocinės ir teisinės prielaidos, *Vilniaus kultūrinis gyvenimas 1900–1940*, Vilnius, 1998, p. 271–305.
- Nowe odkrycia historyczne na Górze Zamkowej, *Słowo*, 1930-05-17, nr. 113 (2323), p. 3.
- Oberwanie się Kamieni na Górze Zamkowej. Specjalna komisja badan stan ruin, *Słowo*, 1930-04-08, nr. 82 (2292), p. 3.
- Osypanie się muru na Górze Zamkowej, *Kurjer Wileński*, 1930-04-08, nr. 82 (1724), p. 2.
- Povilaitytė E., Vilniaus Aukštutinės pilies rūmų ikonografija: nuo dokumentinio fiksavimo iki vizijų, *Lietuvos pilys 2009*, sud. B. R. Vitkauskienė, Vilnius, 2010, nr. 5, p. 83–103.
- Praca konserwatorskie na Górze Zamkowej, *Kurjer Wileński*, 1930-04-05, nr. 80 (1722), p. 3.
- Prace i znaleziska na górze Zamkowej, *Kurjer Wileński*, 1933-11-29, nr. 321(2962), p. 3.
- Sliesoriūnas F., *Gedimino aikštė Vilniuje*, Vilnius, 1980.
- Stan murów na Górze Zamkowej konieczna jest usunięcie nadbudówki drewnianej na baszcie, *Kurjer Wileński*, 1930-05-28, nr. 122(1764), p. 3.
- Stb., Kas padaryta su Gedimino pilies bokštu, *Lietuvos aidas*, 1930-10-15, nr. 235.
- Taip lenkai darko Gedimino bokštą, *Lietuvos aidas*, 1930-09-12, nr. 207(988), p. 5.

- Vilniaus Aukštutinė pilis*, sud. E. Povilaitytė, B. R. Vitkauskienė, Vilnius, 2013.
- Wielkie zamiary na Górze Zamkowej. Zmieszczenie nadbudówki drewnianej, *Słowo*, 1930-05-28, nr. 121 (2331), p. 3.
- Vitkauskienė B. R., Pamirštas Vilnius. Iš Vilniaus pilių tyrinėjimų istorijos, *Lietuvos pilys 2007*, sud. B. R. Vitkauskienė, Vilnius, 2008, nr. 3, p. 6–23.
- Vitkauskienė B. R., Vilniaus Aukštutinės pilies priežiūra ir konservavimas XIX amžiaus pabaigos – XX amžiaus pradžios periodikos duomenimis, *Lietuvos pilys 2009*, sud. B. R. Vitkauskienė, Vilnius, 2010, nr. 5, p. 63–82.
- W. T., Ratowanie ruin na Górze Zamkowej, *Słowo*, 1930-05-06, p. 3.
- Zahorski W., Z zamkowej góry, *Kurjer Litewski*, 1906-05-21, nr. 113.
- Спрогис И., Еще о ремонте Гедиминовского замка, *Западный вестник*, 1905, nr. 241.
- Спрогис И., Ремонт Гедиминовского замка, *Западный вестник*, 1905, nr. 237.

Edita Povilaitytė-Leliugienė

Photography in the History of Heritage: Vilnius Upper Castle

Summary

The article reviews the photography documenting the cultural heritage studies and management works, and analyses the changing creative strategies for making such images. The text focuses on photographs of Vilnius Upper Castle with captured explorations, conservation and restoration works of this object of cultural heritage. The subject of the research is documentary photographs by Mironas and Leonas Butkowski (the album on Vilnius Upper Castle compiled in 1906), Jan Bulhak (1930), Kazimieras Vilkas (1933–34) and Władysław Paszkowski (1935–36). Those making research on the early practices of heritage protection in Lithuania often face the absence of documents, written, as well as visual sources, such as drawings and blueprints showing the scale of such management works, and photographs monumentalizing important architectural values. In 1906, for the first time in the history of conservation and restoration of Vilnius Upper Castle, an album of 10 images was compiled, in which the Butkowski brothers and photographers documented the heritage management works performed on this object in 1895 and 1905. Although quite a romanticized approach to the heritage object could be seen in these images, they supplement the data present in the written documentation enabling to estimate the importance and scale of the conservation works performed to protect the object against further decay. Usually, such information was presented quite in the abstract in the written documents of the time. With expanding awareness of the need for exploration and management of architectural heritage, more and more attention was drawn also to documentation of such works. The research made on the photographs has revealed that engaged in the search for aesthetical principles of image creation, the photographers were often apt to concealing the factual data. Although Bulhak, one of the most authoritative figures of the first half of the 20th century, had exclusive rights to document the architectural-archeologic explorations performed in Vilnius Upper Castle in 1930, his shots were limited just by formal capturing of explored locations. In his photographs, Bulhak was focused more on artistic aspects, but lacked the attention to the details of architectural findings, or their entirety. But as soon as engineers, architects and technicians took cameras in their hands, the discourse of the images had completely changed: they managed to capture the processes of exploration of architectural objects, earthworks and brickwork exposure, conservation works, thus disclosing the daily and social aspects of the heritage management. The photographs by Vilkas and Paszkowski with the captured exploration and management activities of Vilnius Up-

per Castle opened the broader perspective for the quality and quantity analyses of architectural explorations, conservation and restoration works. Besides the textual documents of the first half of the 20th century, the photographs have revealed that an image can also create a narrative, or at least supplement it, and, at the same time, an image can remain just a silent document, in which information important for today's research has been (un)consciously concealed. Thus photography is significant for the history of heritage protection explorations first of all in the aspect of objectivity of information. It allows a contemporary researcher to reconstruct and figure out the condition of architectural heritage of the period captured in the photograph, as well as make some assumptions on the quality of the heritage management works performed. By comparing photographs of several periods of time, a statistical analysis is possible explaining the dynamics of the decay and conservation and restoration works of a given object.